

УДК 930.25:027.7:378.4](477.74-21)

О. Є. МУЗИЧКО*

**ОСОБОВІ ФОНДИ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ:
СКЛАД ТА ЕВРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ**

Здійснено аналіз одного з важливих компонентів джерельної бази в дослідженні історіографічного процесу на території Південної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – архівних фондів особового походження південноукраїнських істориків.

Ключові слова: історіографічний процес; Південна Україна; історики; особовий фонд.

Дослідження еволюції історичної думки та науки в Україні розвивається двома магістральними шляхами: створення синтезуючих, узагальнюючих праць, лекційних курсів тощо та деталізація історіографічного процесу у регіональному вимірі. Метою цієї статті є аналіз одного з важливих компонентів джерельної бази у дослідженні історіографічного процесу на території Південної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: архівних фондів особового походження південноукраїнських істориків. Такими вважаємо осіб, які певний час мешкали і працювали на цій території та залишили більш або менш виразний слід як історики (викладання, праці і т. п. з історичної тематики). Більшу частину з них із повним правом можна назвати південноукраїнськими істориками, інші недовго пробули на цій території і незначною мірою “вросли у місцевий інтелектуальний “грунт”, а деякі лише промайнули тут, хоча і долучені нами до південноукраїнського історіографічного процесу (В. С. Іконніков, М. В. Довнар-Запольський, О. М. Савін). До кола південноукраїнських істориків нами не включено таких істориків як Г. М. Панкратова, Є. В. Тарле, М. С. Державін та ін., які хоча й навчалися в Одесі, Херсоні, Сімферополі, але не залишили тут жодного сліду як історики, а також М. К. Любавський, який відомий лише своєю участю у заснуванні Катеринославського університету, але конкретні обставини його праці не підтвержені документально і не дають підстав виокремлювати катеринославський, а відтак й південноукраїнський етап його біографії.

* *Музичко Олександр Євгенович* – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України історичного факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Вибір територіальних рамок статті зумовлено тим, що Південна Україна є великим регіоном, усталеним концептом в історіографії, політології та соціальній географії, має певну специфіку історичної долі серед інших земель України. Серед основних завдань статті: класифікація та типологізація джерел за низкою критеріїв, виявлення місць найбільш компактного зберігання цих джерел, їх інформаційний потенціал для дослідження певних аспектів теми.

На сьогодні існує низка робіт, що висвітлюють деякі аспекти заявленої нами теми. Найважливішими серед них є ті, що присвячені аналізу особових фондів¹. Окремо варто відзначити монографію директорки Одеського історико-краєзнавчого музею, канд. іст. наук В. В. Солодової про розвиток та специфіку зберігання документальних фондів у музеях Одеси, в якій, зокрема, розкрито малодосліджене питання щодо не-архівних установ².

Документи особових фондів південноукраїнських істориків опрацьовувалися низкою дослідників, біографів, історіографів, що ставили за мету дослідити розвиток окремих аспектів розвитку історіографії на території Південної України. У цих працях переважно використано регіональний підхід. Так, С. В. Абросимова³, О. В. Леонова⁴, Д. З. Аванесян⁵ розробили джерельну базу щодо катеринославської історіографії; А. А. Непомнящий⁶, С. Б. Філімонов⁷, В. В. Калиновський⁸ – кримської; Т. М. Попова⁹, В. М. Хмарський¹⁰, О. О. Синявська, Л. В. Новікова¹¹, С. Є. Березін¹² – одеської, А. В. Костенко¹³ – херсонської; В. П. Шкварець¹⁴, Т. В. Березовська¹⁵ – миколаївської. Попри те, що здебільшого південноукраїнська історіографія була і є предметом уваги передусім місцевих історіографів, значний внесок в опрацювання джерельної бази окремих аспектів теми зробили й дослідники з інших центрів: Києва (В. І. Ульяновський, І. М. Старовойтенко, В. В. Корнієнко), харківські (О. М. Богдашина, С. І. Лиман).

У закордонній історіографії найбільший внесок в опрацювання джерельної бази з історії історичної думки та науки на півдні України, зокрема, вивчення особових фондів учасників історіографічного процесу у цьому регіоні, зробили російські історіографи І. В. Тункіна та А. В. Шаманаєв.

У цих дослідженнях охоплено всі можливі групи джерел, але, на нашу думку, найбільш вивченими є его-документи, тобто ті, що розкривають внутрішній світ окремих учасників історіографічного процесу, істориків (мемуари, щоденники, епістолярій).

Найпомітнішим внеском у справу опрацювання джерельної бази теми є археографічна публікація відповідних документів. Процес публікації листів до південноукраїнських істориків розпочався ще у ХІХ – на початку ХХ ст.¹⁶ як частина процесу вивчення їхньої спадщини і активно продовжився та триває у новітні часи (беззаперечно найвидат-

нішим таким проектом є корпус епістолярії Д. І. Яворницького¹⁷⁾ та републікація праць південноукраїнських істориків або найпростішим, ненауковим, репринтним способом, або науково-археографічним, із відповідним науково-довідковим апаратом.

Як і будь-яка історична тема, історіографічний процес на півдні України має дворівневу структуру джерельної бази за ступенем актуалізації: архівні та опубліковані. Втім, між цими масивами існує досить ефемерна межа, тим більше, якщо врахувати сучасні оцифрувальні та інтернет-технології. За особливостями формування та зберігання архівні джерела варто виокремити у 2 найвиразніші групи: 1) особові документальні фонди безпосередніх учасників історіографічного процесу у Південній Україні; 2) документальні фонди установ, товариств і т. п. осередків історичної думки. При тому, деякі особливості мають умови зберігання цих документів в архівних, музейних, бібліотечних установах, приватних колекціях тощо. Найдоступнішими та найбільш упорядкованими є документи з фондів архівів.

Особові фонди істориків є найціннішим джерелом вивчення історіографічного процесу, адже у концентрованому вигляді містять інформацію про його творців. Проте, інформаційне наповнення, а відтак і значення цих фондів, звичайно, є різним.

У результаті джерелознавчо-бібліографічних пошуків у державних архівах, рукописних зібраннях бібліотек та музеїв нами зафіксовано 208 особових фондів 140 істориків, яких є підстави вважати південноукраїнськими¹⁸⁾.

Із різних причин не були сформовані особові фонди помітних південноукраїнських істориків В. Х. Кондаракі, Ф. І. Леонтовича, А. Г. Брікнера, Х. П. Ящуржинського, О. М. Деревницького, В. М. Ястребова, В. О. Пархоменка та ін. Деякі приватні матеріали цих осіб відклалися у фондах їхніх колег.

Виявлені особові фонди розташовано у 61 установі 28 міст 11 держав: Україні, Російській Федерації, США, Ізраїлі, Грузії, Болгарії, Чехії, Хорватії, Латвії, Литви, Естонії. Найбільша кількість фондів зберігається в державних архівах, документальних фондах інститутів, бібліотек та музеїв Одеси, Києва, Санкт-Петербурга, Москви. Частина документів цих особових фондів є складовими родинних фондів: О. С. Грушевського у Центральному державному історичному архіві України, м. Київ; А. О. Скальковського в Рукописному відділі Інституту російської літератури РАН; М. Я. Грота, П. М. Ардашева, О. І. Георгієвського, Б. В. Фармаковського у Російському державному історичному архіві; К. В. Флоровської та А. В. Флоровського в Обласній науковій бібліотеці імені Д. Чижевського у Кропивницькому; Ф. Є. Корша у рукописному відділі Російської державної бібліотеки; Є. М. Щепкіна – у Відділі писемних джерел Російського державного історичного музею.

Деякі з цих 208 фондів досі не опрацьовані архівістами і відтак не включені до наукового обігу (П. М. Біцилли, О. Л. Вайнштейна, М. П. Алексєєва, Б. Д. Грекова).

Перші описи фондів, що збереглися у складі оновлених описів деяких фондів (фондів А. О. Скальковського, М. М. Мурзакевича, І. А. Линниченка у Держархіві Одеської області та ін.) свідчать про втрату значної частини справ.

Документи деяких істориків відклалися не в одній, а в кількох різних архівних установах, наприклад: катеринославець Д. І. Яворницький (6 фондів); професор Новоросійського університету, історик літератури, О. І. Кірічніков та кримський дослідник П. І. Кеппен (по 5 фондів). Я. П. Новицький з Олександрівська, В. В. Данілов (працював у Катеринославі та Одесі); видатний одеський археолог Б. В. Фармаковський – по 4 фонди. Низка осіб “мають” по 3 особові фонди: одеський історик А. О. Скальковський, одеський та кримський русист та україніст, професор І. А. Линниченко, його учень А. В. Флоровський, одеський україніст С. П. Шелухин, катеринославець Д. І. Дорошенко, кримчанин Н. К. Гудзій, миколаївець М. М. Аркас, професор Таврійського університету, історик літератури О. О. Смірнов, професор Новоросійського університету Ф. Є. Корш. 26 осіб з 140 “мають” по 2 особових фонди, решта – по одному.

Вочевидь, така розпорошеність особових архівів пояснюється тим, що майже всі з цих 140 істориків не працювали все життя на території Південної України, а відтак й їх документи відкладалися у місцях їх попередніх або подальших (часто фінальних) етапів діяльності. Проте, є й більш карколомні “одисеї” архівів. Так, основний архів видатного славіста В. І. Григоровича, професора Казанського, Новоросійського університетів, який помер та похований в Єлісаветграді, нині зберігається у рукописних фондах Російської державної бібліотеки й, зокрема, містить багато матеріалів про одеський період життя вченого.

До Росії та України з еміграції, де працювали останні десятиліття свого життя ці історики, повернулися великі архівні фонди А. В. Флоровського, Д. І. Дорошенка, С. П. Шелухина. Проте, особливістю цих фондів є те, що вони майже не містять документів того періоду, що нас цікавить: діяльності цих осіб на півдні України у перші десятиліття ХХ ст.

Формування низки архівних особових фондів є наслідком трагічної історії революційних часів, коли деякі історики були змушені тікати від комуністів, кидаючи все у своїх квартирах. Згодом документи разом із різноманітними колекціями були експропрійовані. Так відклалися фонди І. А. Линниченка, О. П. Доброклонського, М. Г. Попруженка в Одесі, Г. О. Афанасєва – у Києві.

Є чимало прикладів, коли документи особового походження входять до деяких “збірних” фондів установ. Так, наприклад, Ф. № V “Одеське товариство історії і старожитностей” в Інституті рукопису НБУ імені В. І. Вернадського НАНУ¹⁹ містить значні компактні комплекси документів одеського історика Е. фон Штерна та херсонця П. О. Бурачкова (листи до нього), що відклалися у товаристві двома шляхами: перевезення архіву П. О. Бурачкова після його смерті до архіву товариства та після того, як Е. фон Штерн повернувся до Німеччини, напевно, залишивши частину свого архіву в Одесі.

Як це найчастіше буває у дослідницькому процесі, основний масив джерел про діяльність істориків у певному регіоні зосереджений в архівних зібраннях, що зберігаються, власне, у містах цього регіону. У цьому випадку, діяльність істориків на території Південної України найбільше відображена в їх особових фондах, що зберігаються в Одесі, Сімферополі, Дніпрі (Січеслав), Севастополі, Миколаєві, Кропивницькому, Запоріжжі, Херсоні, Феодосії.

Найбільша кількість особових фондів південноукраїнських істориків зберігається у Держархіві Одеської області, Дніпровському історичному музеї імені Д. І. Яворницького, Держархіві в Автономній Республіці Крим у Сімферополі та Державному історико-археологічному музеї-заповіднику “Херсонес Таврійський” у Севастополі.

Фонди Держархіву Одеської області головним чином сформовані з особових архівів професорів Новоросійського університету П. С. Білярського, В. І. Григоровича, І. А. Линниченка, О. П. Доброклонського, М. Г. Попруженка, С. Г. Вілінського, О. М. Клітіна, Є. М. Щепкіна, Є. П. Трифільєва, О. О. Кочубинського, І. М. Бондаренка, К. М. Смірнова, О. І. Маркевича, Ф. К. Бруна, О. М. Кудрявцева, К. П. Добролюбського. Найціннішими з них за своїм обсягом та інформативністю є фонди професорів кафедри руської історії І. А. Линниченка та О. І. Маркевича, в яких є різноманітні групи джерел. Найменш інформативними є фонди С. Г. Вілінського, В. І. Григоровича та Є. П. Трифільєва, що містять лише кілька загальновідомих рукописів їх праць. Фонд Є. М. Щепкіна, попри досить змістовний опис, розчаровує низьким рівнем збереженості справ. Лише 20 % справ опису доступні досліднику.

В Одесі особові фонди місцевих істориків зберігаються також у документальних колекціях Історико-краєзнавчого музею та двох наукових бібліотек міста: Одеської національної наукової та Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Серед них найбільш інформативними є фонди історика права, професора Новоросійського університету та Одеського інституту народної освіти О. Я. Шпакова, що охоплюють його діяльність в Одесі у 1903–1927 рр. та фонд історика філософії М. М. Ланге (Наукова бібліотека ОНУ імені І. І. Мечникова).

ва)²⁰. З фондів, що презентують позаакадемічний, аматорський рівень історіографічного процесу, вирізняється своєю інформативністю фонд М. Ф. Комарова у Національній науковій бібліотеці.

Головною “перлиною” документального зібрання Дніпровського історичного музею імені Д. І. Яворницького є, власне, фонд цього провідного катеринославського історика впродовж майже усієї першої половини ХХ ст., що став основою не лише діяльності самого вченого, а й своєрідною матрицею для опрацювання історіографічного та культурного процесу Катеринослава та Катеринославщини, настільки широкими були зв'язки та поле діяльності історика, що, на щастя, гарно відображають добре збережені документи. Окрім цього музей має особові фонди А. С. Синявського, В. О. Біднова, Ф. В. Локотя, В. Д. Машукова та деяких інших аматорів старовини. Музей, таким чином, неначе компенсує відсутність особових фондів істориків часу, що нас цікавить, у Держархіві Дніпропетровської області.

Особливістю джерелознавчої ситуації у Криму є те, що фонди більшості провідних місцевих істориків або не збереглися (як Ф. Ф. Лашкова та Х. П. Ящуржинського), або знаходяться поза межами півострова. З тих істориків, чия діяльність припала виключно на період до 1920 р., у Держархіві в Автономній Республіці Крим є лише невеликі особові фонди О. Я. Фабра та О. Л. Бертъе-Делагарда. Фонди В. Й. Філоненка, І. А. Линниченка, М. Л. Ернста, П. І. Голландського, О. І. Полканова відображають діяльність істориків у 1920-х роках. У Державному історико-археологічному музеї-заповіднику “Херсонес Таврійський” зберігаються фонди п'яти археологів-працівників музею. Найбільш цінним є фонд першого голови музею К. К. Косцюшко-Валюжинича. До того ж, у музеях Криму зберігаються фонди П. І. Кеппена, О. Л. Бертъе-Делагарда (музей Тавриди у Сімферополі) та феодосійського історика Л. П. Коллі (Феодосійський краєзнавчий музей).

Окрім названих основних центрів зосередження особових фондів істориків на території Південної України відповідні фонди зберігаються в установах Миколаєва (архів М. М. Аркаса та С. І. Гайдученка в Держархіві Миколаївської області та М. М. Аркаса та Б. В. Фармаковського в Обласному краєзнавчому музеї), Держархіві Запорізької області (невеличкий фонд Я. П. Новицького), Херсонському обласному краєзнавчому музеї (фонд його засновника та тривалий час директора В. І. Гошкевича) та Держархіві Кіровоградської області (фонд місцевого історика П. З. Рябкова). Саме південноукраїнські архівні особові фонди є найбільш інформативними щодо діяльності фондоутворювачів на цій території. Проте комплексний історіографічний, зокрема, біо-історіографічний аналіз є неможливий без врахування усієї архівної спадщини.

Поза межами історичного Півдня, особові фонди тамтешніх істориків зберігаються лише у київських архівах, бібліотеках та музеях. Здебільшого ці документи зосереджені в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАНУ: фонди П. М. Ардашева, Г. О. Афанасьєва, В. Ф. Лазурського, М. П. Істоміна, С. П. Шелухина, В. В. Данілова, Д. І. Дорошенка, М. В. Шугурова, О. О. Русова, А. В. Ніковського, Я. П. Новицького, Г. А. Коваленка, В. С. Іконнікова. У Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України знаходяться фонди особового походження М. М. Аркаса, В. В. Данилова, Н. К. Гудзія, О. О. Андрієвського; у Центральному державному історичному архіві України, м. Київ – М. В. Довнар-Запольського, В. С. Іконнікова, О. О. Андрієвського, О. С. Грушевського, Д. І. Яворницького. У рукописному відділі Інституту української літератури імені Т. Г. Шевченка – М. К. Гудзія та В. Ф. Лазурського; у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України – С. П. Шелухина та Д. І. Дорошенка; у Науковому архіві Інституту мистецтва, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАНУ – Д. І. Яворницького та Я. П. Новицького; у Науковому архіві Інституту археології НАНУ – А. В. Добровольського.

Закономірно, що великий комплекс особових фондів південноукраїнських істориків зберігається в установах Російської Федерації, передусім у Санкт-Петербурзі та Москві. Найбільшу цінність для історика елітарного, наукового рівня розвитку історичної думки, мають особові фонди, що зберігаються у Московському та Санкт-Петербурзькому відділеннях Архіву РАН. Тут зосереджені фонди членів Санкт-Петербурзької Академії наук, серед них і осіб, що певний час працювали на території Південної України.

Це – професура Новоросійського університету: знамениті візантиніст Ф. І. Успенський, історики мистецтва Н. П. Кондаков та Д. В. Айналов, україністи та русисти А. В. Флоровський, В. І. Пічета, М. Ф. Злотніков, медієвіст Р. Ю. Віппер, антикознавець О. В. Нікітський, історики мови та літератури В. М. Істрін, Б. М. Ляпунов та Ф. Є. Корш, археолог Б. В. Фармаковський. Низка фондів науковців, які здебільшого відомі як дослідники історії мови, літератури, культури, зберігаються у рукописних відділах двох головних бібліотек Російської Федерації: Російської державної (Москва) та Національної (Санкт-Петербург) та в Інституті російської літератури РАН (“Пушкінський Дім”). Це – фонди В. В. Данілова, Є. Г. Кагарова, В. І. Григоровича, К. О. Копержинського, Є. В. Петухова, О. О. Смірнова.

У “Пушкінському Домі” зберігається основна частина архіву одного з найвидатніших одеських істориків XIX ст. М. М. Мурзакевича. Серед фондів, що зберігаються в інших установах російських столиць (Державному архіві Російської Федерації, Російському державному ар-

хіві літератури та ін.) найціннішими для дослідника історіографічного процесу на території Південної України є фонди А. О. Скальковського у Санкт-Петербурзькому інституті російської історії РАН та головного кримського історика А. І. Маркевича в Науковому архіві Інституту історії матеріальної культури РАН (Санкт-Петербург). Поза межами Москви та Санкт-Петербурга нами зафіксовано лише 2 фонди: С. В. Єшевського у Держархіві Нижегородської області та Ф. О. Щербини у Держархіві Краснодарського краю.

Поза межами України та Російської Федерації нами зафіксовано лише 19 фондів 17 істориків. З них найбільшу кількість містять архіви Чехії, США, Ізраїлю, Хорватії, Грузії, де зберігаються особисті фонди С. Г. Вілінського, А. В. Флоровського, Д. І. Дорошенка, С. П. Шелухина, Г. В. Вернадського, Ш. М. Дубнова, Й. Г. Клаузнера та ін.

Особові фонди істориків містять різноманітні види джерел. Перш за все, в розрізі теми, що нас цікавить, можна виокремити 2 шари інформації: 1) відомості про діяльність істориків на півдні України; 2) до-, або після південноукраїнського етапу їхнього життя. Документи, що містять другий шар, важливо враховувати, адже слід прагнути до цілісного сприйняття особистості, врахувати еволюцію її поглядів. Є особові фонди істориків, що містять мінімальну інформацію про південноукраїнський період (або періоди у випадку кількох осіб, що поверталися на південь здебільшого в роки революції), наприклад, фонди Р. Ю. Віппера, С. Я. Борового, М. Л. Рубінштейна, В. І. Пічети, К. О. Кузнецова. Деякий інтерес можуть викликати у цих фондах тільки загальні факти, наведені в їхніх автобіографіях, спогадах тощо. Фонди, що зберігаються у південноукраїнських архівах, музеях та бібліотеках майже повністю охоплюють діяльність фондоутворювача саме на півдні України. Тому їх слід визнати найціннішими для вивчення діяльності певних істориків на території Південної України.

Проте, є фонди істориків, в яких незначною мірою відображена їхня історична діяльність. Таким прикладом є фонд О. Л. Берт'є-Деллагарда в Держархіві в Автономній Республіці Крим, що майже повністю складається з документів, що відбили його діяльність як інженера²¹.

З іншого боку, у фондах є 2 інші шари інформації: документи, що відбивають діяльність фондоутворювача та ті, в яких відображена діяльність його колег. Щодо останнього, наприклад, у фонді одеського професора О. П. Доброклонського, який працював над історією Новоросійського університету, збереглися передані чи надіслані йому на його прохання автобіографії та реєстри праць низки його колег, що працювали на той момент, або до того у провідному центрі науки та освіти Півдня.

Якщо класифікувати документи особових фондів за класичними типами джерел, то їх основний масив складають наративні джерела: рукописи праць, епістолярія, щоденники, спогади, автобіографії тощо. В свою чергу, усередині кожної з цих груп джерел може бути проведена внутрішня класифікація з відповідною характеристикою.

Головною ознакою діяльності історика є його історичні праці. Тому закономірно, що майже усі фонди в різній мірі містять саме цей різновид документів. Деякі фонди, як фонд А. С. Фірковича у Відділі рукописів Російської національної бібліотеки, чи більшість фондів у Відділі рідкісних видань та рукописів Одеської національної наукової бібліотеки майже повністю чи повністю сформовані з рукописів праць та підготовчих матеріалів до них, цінних джерел, зібраних фондоутворювачами. Цінність цих одиниць зберігання є різною. Головну цінність, порівняно з опублікованими за життя працями, мають неопубліковані наукові праці. Наприклад, у фондах О. Я. Шпакова та І. Л. Маяковського (Центральний архів документальних колекцій Москви²²) відклалися перші наукові праці цих істориків. Надцінними для сучасних археологів є матеріали археологічних розкопок. Наприклад, на такі матеріали багаті фонди, що зберігаються у Херсонському музеї-заповіднику (К. К. Косцюшко-Валюжинича та його колег), матеріали зібрання В. І. Гошкевича у Херсонському музеї і т. д. Прикладом цінного зібрання підготовчих матеріалів до наукового видання, що так і не побачило світ, є колекція спогадів про Рішельєвський ліцей, які зібрав І. А. Линниченко до відповідного видання до 100-річчя заснування закладу у 1917 р. Справа, що містить ці спогади, зберігається у фонді професора у Держархіві Одеської області і нещодавно стала однією з основних складових сучасного видання вже до 200-річчя заснування цього ліцею²³.

Частина праць є публіцистичними, що дозволяють висвітлити громадський аспект діяльності істориків, їхні суспільні та політичні погляди. Додаткову вагу ці, навіть часто опубліковані тексти, мають з огляду на те, що газетні матеріали, де найчастіше вони оприлюднювалися, є “групою ризику” в плані збереженості.

До цієї групи дотичні авторські реєстри праць. Складені самими істориками, вони, хоч і не позбавлені іноді помилок, найповніше відображають бібліометричні показники їхньої діяльності.

Ще однією специфічною групою документів, дотичних до праць, є лекційні курси університетських професорів, тексти їхніх популярних публічних виступів. Ці архівні джерела пов’язані з літографованими чи склогографованими курсами, що зберігаються у бібліотеках та каталогізовані і зареєстровані у персональних покажчиках праць саме як публікації істориків, хоча більше вони дотичні до архівних джерел. Прикладами лекційних курсів, що залишилися виключно в особовому

фонді істориків як рукописи, є лекції А. В. Флоровського з історії Росії, прочитані ним у Новоросійському університеті та на Одеських вищих жіночих курсах (Архів РАН у Москві²⁴), та лекції О. С. Грушевського з історії України, які він прочитав у Новоросійському університеті у 1907–1908 рр. уперше в історії підросійської України українською мовою (родинний фонд Грушевських у ЦДІАК України²⁵). В особовому фонді Г. О. Афанасьєва в Інституті рукопису НБУ імені В. І. Вернадського НАНУ та фонді П. С. Білярського в Держархіві Одеської області зберігаються лекційні курси знаного (але з маловивченою біографією) одеського історика та громадського діяча, учасника відкриття Суецького каналу, професора Рішельєвського лицю та Новоросійського університету Р. В. Орбінського.

Найбільший масив документів особових фондів серед наративних джерел складає епістолярія. Епістолярні документи є незамінним джерелом для вивчення наукової та побутової повсякденності істориків, їхнього світогляду, дозволяють з'ясувати масу невідомих чи суперечливих фактів їхньої біографії, встановити коло їхніх особистих та наукових контактів, є цінними для уточнення інформації, наведеної у мемуарах. Найбільші комплекси листів, що були отримані істориками під час їхньої діяльності на території Південної України, містять особові фонди Д. І. Яворницького у Дніпропетровському історичному музеї, О. І. Маркевича, М. Г. Попруженка у Держархіві Одеської області, І. А. Линниченка – у Держархіві Одеської області та Держархіві в Автономній Республіці Крим, В. С. Іконнікова в Інституті рукопису НБУ імені В. І. Вернадського НАНУ. Деякі фонди складаються виключно з листів, як фонд І. І. Куриса в Інституті російської літератури, В. К. Надлера – у Відділі рідкісних видань та рукописів Одеської національної наукової бібліотеки. У листуванні є 2 основних масиви: листи від колег-істориків та не-істориків (родичів, знайомих, ділові-побутові).

Серед листів другої групи, найважливіших для історіографа, виокремимо 3 основні історіографічно-джерелознавчі види за територіальним принципом: 1) листи до південноукраїнських істориків від їхніх колег з інших південноукраїнських центрів; 2) листи до них від їхніх колег з інших міст Російської імперії; 3) листи до них від їхніх колег з-за кордону Російської імперії.

Прикладом першої, “перехресної”, групи є великий комплекс листів ялтинця О. Л. Бертє-Делагарда до одесита І. А. Линниченка (фонд І. А. Линниченка у Держархіві Одеської області)²⁶. Будучи віце-президентом Одеського товариства історії і старожитностей, кримський історик був дуже заангажований в одеські справи. Цінним джерелом для вивчення взаємин між різними генераціями південноукраїнських істориків, формування місцевих шкіл, транзакції традицій є листи 1920-х

років одесита М. Є. Слабченка до І. А. Линниченка, що на той момент мешкав вже у Криму. Вони зберігаються у кримській частині архіву І. А. Линниченка²⁷. Комунікацію між південноукраїнськими істориками дозволяє глибоко вивчити великий комплекс листів у січеславському фонді Д. І. Яворницького.

До південноукраїнських істориків писала ціла низка істориків з-за меж Південної України. Значні комплекси листів відклалися в архівах В. І. Григоровича, І. А. Линниченка (наприклад, від таких корифеїв як О. С. Лаппо-Данилевський, О. О. Шахматов). Інтенсивне листування підтримував з південноукраїнськими колегами, перебуваючи більшість життя в Києві, В. С. Іконніков, кар'єра якого розпочалася в Одесі, про що він завжди пам'ятав.

Яскравим прикладом листів, що розкривають маловідомі сторінки контактів між південноукраїнськими істориками та їхніми закордонними колегами, є великий комплекс листів видатного візантиніста Ф. І. Успенського зі Стамбула (Константинополя), де він очолював Російський археологічний інститут, до свого одеського учня М. Г. Попруженка²⁸. До колишньої столиці Візантійської імперії історик переїхав з Одеси, де він тривалий час викладав у Новоросійському університеті. Отож не дивно, що Одесу Ф. І. Успенський і, як виявилось, не безпідставно, розглядав як головний форпост своєї діяльності.

Нетиповим явищем є наявність у фонді певного історика повноцінного комплексу його власних листів. Найчастіше йдеться про поодинокі копії, чернетки тощо. Але є й низка протилежних прикладів. Листи І. А. Линниченка до його кримського колеги А. І. Маркевича опинилися зрештою у фонді І. А. Линниченка у Держархіві в Автономній Республіці Крим, внаслідок конфлікту між ними: А. І. Маркевич на знак повного розриву повернув колезі усі листи, що той надсилав йому²⁹. Проте, найчастіше автографи листів "осідали" в особових архівах, а відтак і фондах, більш природним шляхом, передусім, внаслідок родинних відносин, формування сімейних архівів. Такими прикладами є великий комплекс листів одеського історика І. М. Бондаренка до його дружини в особовому фонді історика в Держархіві Одеської області, листи Є. М. Щепкіна до його матері у сімейному фонді Щепкіних у рукописному відділі Державного історичного музею Москви, комплекс листів П. М. Ардашева до різних осіб у фонді Ардашевих у Російському державному історичному архіві.

Видом его-джерел, що розкривають інтимний світ автора і далеко не завжди призначені для оприлюднення, є щоденники. В особових архівах південноукраїнських істориків такий вид джерел суттєво поступається листуванню. Прикладами великих щоденникових комплексів, що не були самим авторами упорядковані та підготовлені до друку, є щоденники А. О. Скальковського, які він вів більшу частину

свого життя, що минуло в Одесі, та щоденникові записи І. А. Линниченка за 1917–1920 рр. Щоденники А. О. Скальковського зберігаються в Санкт-Петербурзькій філії архіву Інституту російської історії РАН. Рідкісний випадок: ксерокопії частини цих щоденників наприкінці 1990-х років були сформовані в окремі справи та включені у фонд А. О. Скальковського у Держархіві Одеської області³⁰. Вивчення цих джерел ускладнює важкий для прочитання скоропис, яким вони написані. Зазначимо, що порівняно недавно опублікований щоденник юного М. М. Аркаса, оригінал якого зберігається в особовому фонді історика у Миколаївському обласному музеї.

На відміну від щоденників, мемуари є найчастіше відрефлексованим видом джерел, що часто свідомо готувалися до публікації. Втім, не опубліковані за життя автора, рукописи цих документів часто є радше “річчю у собі” і такими чином дотичні до щоденникового жанру. Дуже цінним джерелом, з огляду на брак подібних спогадів про заключний період існування Новоросійського університету, є спогади Л. Р. Кога на про роки його навчання на історико-філологічному факультеті цього закладу на початку ХХ ст.³¹ Спогади, як це очевидно, зокрема, з каліграфічного почерку, готувалися автором до друку і відрізняються яскравістю та докладністю опису побуту студентів, портретами викладачів-істориків, що суттєво доповнюють наші відомості про їхні педагогічні прийоми, погляди, рецепцію їх слухачами. Цінними для вивчення питання про становлення світогляду істориків 1870-х років є маловідомі спогади Г. О. Афанасьєва про його студентські роки у Новоросійському університеті у перші роки існування закладу та спогади одеського історика І. Л. Смоленського про його батька, одеського ж історика Л. А. Смоленського, що зберігаються в особовому фонді першого у Російському державному історичному архіві³². Деякі з архівних рукописів спогадів, через важкодоступність місця їх публікації та малопоширеність (емігрантська преса) сприймалися дослідниками як єдиний варіант і лише потім, як у випадку зі спогадами А. В. Флоровського про його вчителя І. А. Линниченка³³, з’ясувалося, що вони вже були опубліковані.

Не таким інформативним щодо вивчення біографій істориків, а проте важливим для повного сприйняття їх особистостей та вивчення інших аспектів історії є зображальні джерела. Йдеться про 3 основні групи: 1) портрети, світлини самих істориків; 2) світлини їхніх родичів, знайомих та колег (часто – групові фото); 3) зображення артефактів, які вивчали історики. Попри те, що найчастіше йдеться про відомих осіб, вивчення особових фондів дозволяє виявити маловідомі зображення істориків. Іноді світлини слід додатково ідентифікувати. Так, нами було ідентифіковано за допомогою матеріалів преси фото-портрет одеського історика-медієвіста, відомого також своєю україн-

ською патріотичною позицією, І. М. Бондаренка³⁴. У фонді М. Ф. Злотнікова, в якому загалом майже відсутні джерела, які б висвітлювали катеринославський період його діяльності, зберігається його світлина у кабінеті періоду його ректорства у Катеринославському інституті народної освіти³⁵. У фонді В. Ф. Лазурського нами виявлено рідкісний фотопортрет його друга та колеги І. А. Линниченка³⁶. У фонді О. Я. Шпакова зберігається кілька групових світлин професорів Новоросійського університету та Одеських вищих жіночих курсів, серед яких є декілька істориків. Цінні світлини, що показують інтер'єр Херсонського музею старожитностей, зберігаються у фонді В. І. Гошкевича у Херсонському краєзнавчому музеї.

Різноманітні зображення Криму, що містять цінну інформацію, зберігаються у фондах О. Л. Бертєс-Делагарда у Кримському республіканському краєзнавчому музеї; зображення мистецьких пам'яток Сходу та Кавказу, Балкан – у фондах Ф. І. Успенського та Н. П. Кондакова у Санкт-Петербурзькій філії Архіву РАН, що були результатом їхньої діяльності, зокрема, у період роботи в Одесі.

Деяку частину документів в особових фондах складають актові джерела: 1) особисті документи (метрики, атестати, паспорти, документи пов'язані з працевлаштуванням, нагородні листи, грамоти на обрання у члени установ та товариств тощо); 2) документи діловодства установ, закладів, товариств, у яких брали участь фондоутворювачі; 3) документи, що є наслідком діяльності інших осіб. Перші з цих документів дозволяють уточнити у деяких випадках неясні обставини приватного життя істориків, їх переміщення. Найважливішими є документи другої групи, адже у них безпосередньо відобразився такий важливий аспект історіографічного процесу як діяльність наукових установ Південної України історичного профілю. Як і у випадках із фондами головних редакторів періодичних видань, фонди деяких істориків головним чином відображають діяльність товариств чи закладів, які вони очолювали, наприклад, музейних установ (К. К. Косцюшко-Валюджинин, Р. Х. Леппер, Л. О. Моїсеєв, М. І. Скубенніков, М. М. Янишев, Л. П. Коллі, В. І. Гошкевич, Д. І. Яворницький), просвітніх закладів (М. М. Ланге – Одеський народний університет), товариств (І. А. Линниченко – Одеське бібліографічне товариство при Новоросійському університеті).

Отже, наявні особові фонди південноукраїнських істориків, що зберігаються у низці країн та багатьох архівах, музеях, бібліотеках, містять різноманітну інформацію як безпосередньо про діяльність істориків, так і історико-культурний процес у цьому регіоні у другій половині XIX – на початку XX ст. Систематизація та подальше дослідження джерел із цих фондів у різноманітних контекстах є перспективним напрямом історіографії, джерелознавства, археографії. Наявність

особових фондів створює надійний фундамент для узагальнюючих історіографічних досліджень історіографічного процесу на території Південної України.

¹ Черепанова Є. Архів О. Л. Бертъе-Делагарда // Архіви України. 1966. № 6. С. 78–81; *Її ж.* Архив А. Л. Бертъе-Делагарда в Крымском областном краеведческом музее // Археологические исследования средневекового Крыма. Киев, 1968. С. 205–212; *Чечот М.* Архів Павла Рябкова // Народна творчість та етнографія. 1968. № 1. С. 109; *Синявська О. О.* Особистий фонд О. І. Маркевича в Державному архіві Одеської області // Архів. Документ. Історія. Сучасність: зб. наук. ст. та матеріалів. Одеса, 2001. С. 314–316; *Новікова Л. В.* Персональний фонд Аполлона Скальковського в Державному архіві Одеської області: втрати і знахідки // Там само. С. 281–284; *Березин С. Е.* Биографии историков-профессоров и преподавателей Новороссийского университета (по материалам фондов ГАОО) // Там само. С. 266–269; *Дубилей Л. П.* Фотографии с видами Крыма из архива А. Л. Бертъе-Делагарда // III Таврические научные чтения, посвященные 160-летию со дня рождения А. Л. Бертъе-Делагарда (г. Симферополь, 24 мая 2002 г.): сб. материалов / гл. ред. Е. Б. Вишневская; Крым. респуб. краевед. музей. Симферополь, 2003. С. 24–29; *Шериун Т. М.* Особові архівні фонди в Науковій бібліотеці Одеського національного університету імені І. І. Мечникова // Вісник Одеського нац. Університету. Серія: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. 2017. Т. 22. Вип. 1(17): 200-років Науковій бібліотеці. С. 146–159.

² *Солодова В. В.* Формування та розвиток документальних колекцій у складі одеських музеїв (1825–2003). Одеса, 2010. 304 с.

³ *Абросимова С.* Катеринославська “Просвіта” у культурно-громадському житті Наддніпрянщини (за матеріалами епістолярної спадщини академіка Д. Яворницького) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 19: “Просвіта” – оберіг незалежності та соборності України / НАН України, Інститут українознавства імені І. Крип’якевича; відп. ред. Я. Ісаєвич, упоряд.: Ф. Стеблій, В. Пашук. Львів, 2010. С. 548–551.

⁴ *Леонова О. В.* Історіографічний процес другої половини XIX – початку XX століття у регіональному вимірі (за матеріалами Слобідської та Південної України) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Леонова Олександра Володимирівна; Дніпропетровський нац. ун-т імені Олеся Гончара. Дніпропетровськ, 2013. 20 с.

⁵ *Аванесян Д. З.* “Катеринославські губернські відомості” як джерело з історії культурного життя Катеринославщини XIX ст. // Історія і культура Придніпров’я. Невідомі та маловідомі сторінки: науковий щорічник. Дніпропетровськ, 2009. Вип. 6. С. 98–109.

⁶ *Непомнящий А. А.* Кримознавство в орієнталістичній спадщині О. М. Самойловича // Східний світ. 2006. № 2. С. 69–78; *Його ж.* Кримознавство в українській журналістиці кінця XIX ст.: за публікаціями О. О. Андрієвського // Українська періодика: історія і сучасність : доповіді та повідомлення 7-ої Всеукр. наук.-теорет. конф., Львів, 17–18 травня 2002 р. / за ред. М. М. Романюка. Львів, 2002. С. 689–693; *Його ж.* Кримський гірський клуб і розвиток

краєзнавчого туризму в Криму (к. XIX – поч. XX ст.) // Туристично-краєзнавчі дослідження. Київ, 1998. Вип. 1: матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції “Туризм в Україні: економіка та культура”. У 2-х ч. Ч. 2. С. 150–156.

⁷ *Филимонов С. Б.* Интеллигенция в Крыму (1917–1920): Поиски и находки источниковед. Симферополь, 2006. 232 с.

⁸ *Калиновский В. В.* “Древностей – и замечательных, и интересных, и красивых – непочатый уголок”: церковное крымоведение (1837–1920) : монография / под ред. А. А. Непомнящего. Киев; Симферополь: Антиква, 2012. 339 с.

⁹ *Попова Т. Н.* Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: из истории Ново-российского университета. Одесса: Астропринт, 2007. 536 с.; *Ее же.* Жизнеописание ученого-историка на перекрестке историографических традиций. Теория. Методология. Практика. Одесса, 2017. 456 с.

¹⁰ *Хмарський В. М.* Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей. Одеса: Астропринт, 2002. 400 с.

¹¹ *Новікова Л. В.* “Історіограф” Південної України Аполлон Скальковський: інтелектуальна апологія імперської політики та регіональної історичної самобутності. Одеса, 2012. 463 с.

¹² *Березин С. Е.* Антиковедение в Новороссийском университете: кафедра всеобщей истории и её представители: Ф. И. Успенский, А. С. Трачевский, В. Н. Пирогов // Человек в истории и культуре. Вып. 2. Одесса, 2012. С. 568–575; *Его же.* Антиковедение и его представители в Новороссийском университете: Ф. К. Брун, А. Г. Брикнер (начальный период деятельности кафедры всеобщей истории)//Человек в истории и культуре: сб. научных работ в честь профессора В. Н. Станко. Одесса-Терновка, 2007. С. 526–535.

¹³ *Костенко А.* Виктор Гошкевич и его мир: семья, окружение, древности. Херсон, 2017. 116 с.

¹⁴ *Шкварець В. П., Шкварець Г. П.* З рукописної спадщини М. М. Аркаса: неопублікована поема “Гетьман Пилип Орлик” // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. III Миколаївська обласна краєзнавча конференція. Миколаїв, 2000. С. 274 –277.

¹⁵ *Березовська Т. В.* Рід Аркасів: просопографічний портрет на історичному тлі доби: автореф. дис ... канд. іст. наук / Березовська Тетяна Всеволодівна; Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Одеса, 2003. 20 с.

¹⁶ Письма к академику Петру Спиридоновичу Билярскому, хранящиеся в Новороссийском университете: [с прил.] / публикатор В. М. Истрин. Одесса: Ист.-филол. о-во при Новорос. ун-те, 1906. XLVI, 319 с.

¹⁷ Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 1: Листи вчених до Д. І. Яворницького / упоряд.: С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик [та ін.]. Дніпропетровськ, 1997. 888 с.; Вип. 2: Листи діячів культури до Д. І. Яворницького / упоряд.: С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова [та ін.]; під заг. ред. Н. І. Капустіної. Дніпропетровськ, 1999. 460 с.; Вип. 3: Листи музейних діячів до Д. І. Яворницького / упоряд.: С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова [та ін.]; під заг. ред. Н. І. Капустіної. Дніпропетровськ, 2005. 740 с.; Вип. 4: Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури / упоряд.: С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова та ін.; під заг. ред. Н. І. Капустіної. Дніпропетровськ, 2005. 500 с.; Вип. 5: Листи рідних, друзів і знайомих до Д. І. Яворницького / уклад.: С. Абросимова,

Н. Василенко, А. Перкова [та ін.]; за заг. ред. Н. Капустіної. Дніпропетровськ, 2010. 952 с.; Вип. 6: Листи рідних, друзів і знайомих до Д. І. Яворницького / уклад.: С. Абросимова, В. Бекетова, Н. Василенко, В. Єкшов [та ін.]; за заг. ред. Н. Капустіної. Дніпропетровськ, 2012. 848 с.

¹⁸ На підставі цих та інших видань: Личные архивные фонды в государственных хранилищах СССР. Т. 1: А–М / сост.: Э. В. Колосова [и др.]. Москва, 1962. 478 с.; Личные архивные фонды в государственных хранилищах СССР. Т. 2: Н–Я / сост.: Э. В. Колосова [и др.]. Москва, 1963. 502 с.; Личные архивные фонды в государственных хранилищах СССР. Т. 3: Указатель / сост.: И. Е. Березовская [и др.]. Москва, 1980. 544 с.; Каталог личных архивных фондов отечественных историков: Вып. 3: Вторая половина XIX – начало XX века. Ч. 1. А–В. Москва, 2012. 864 с.; Каталог личных архивных фондов отечественных историков. Вып. 3: Вторая половина XIX – начало XX века. Ч. 2: Г–З. Москва, 2017. 879 с.; Архівні установи України: довідник. Т. 1. Державні архіви / Держкомархів України. УНДІАСД; редкол.: Г. В. Боряк (гол.), І. Б. Матяш, Г. В. Папакін. 2-е вид., доп. Київ, 2005. 692 с.; Архівні установи України: довідник. Т. 2: Наукові установи, музеї, бібліотеки: у 2 кн. Кн. 1: Національна академія наук України, Автономна Республіка Крим, Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Одеська області / Держкомархів України, УНДІАСД; упоряд.: С. Артамонова [та ін.]. Київ, 2010. XXVIII, 604 с.; Архівні установи України: довідник. Т. 2: Наукові установи, музеї, бібліотеки: у 2 кн. Кн. 2: Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області, міста Київ та Севастополь / Держ. архів. служба України, УНДІАСД; упоряд.: С. Артамонова [та ін.] Київ, 2012. XXVII, 602 с.

¹⁹ Лисоченко І. Д. Архів Одеського товариства історії і старожитностей: зб. оглядів фондів відділу рукописів / АН УРСР. Державна публічна бібліотека. Київ, 1962. С. 49–61.

²⁰ Научное наследие Н. Н. Ланге в университетской библиотеке / авт.-сост.: В. И. Подшивалкина, Р. Н. Свиаренко, Е. В. Полевщикова [и др.]; библиогр. ред. В. В. Самодурова; отв. ред. М. А. Подрезова. Одесса, 2010. 350 с.

²¹ Держархів в АРК (Державний архів в Автономній Республіці Крим). Ф. 216. Оп. 1.

²² Хорхордина Т. И. “Неизвестный” Маяковский. Москва, 2001. 96 с.

²³ Держархів Одеської обл. (Державний архів Одеської області). Ф. 153. Оп. 1. Спр. 510; Кризь призму пам'яті і часу: Одеський Рішельєвський ліцей у спогадах сучасників / упоряд.: О. О. Синявська. Одеса, 2017. 300 с.

²⁴ Архів РАН (Архів Російської Академії наук). Ф. 1609. Оп. 1. Спр. 116–118.

²⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1159.

²⁶ Держархів Одеської обл. Ф. 153. Оп. 1. Спр. 255–256.

²⁷ Держархів в АРК. Ф. 538. Оп. 1. Спр. 82.

²⁸ Держархів Одеської обл. Ф. 159. Оп. 1. Спр. 38, 39, 40.

²⁹ Держархів в АРК. Ф. 538. Оп. 1. Спр. 87.

³⁰ Держархів Одеської обл. Ф. 147. Оп. 1. Спр. 82–91.

³¹ Відділ рукописів Російської національної бібліотеки. Ф. 1035. Оп. 1. Спр. 38.

³² Російський державний історичний архів. Ф. 1057. Оп. 1. Спр. 8.

³³ Архів РАН. Ф. 1609. Оп. 1. Спр. 12.

³⁴ Держархів Одеської обл. Ф. 187. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 1.

³⁵ Санкт-Петербурзька філія архіву РАН. Ф. 908. Оп. 1. Спр. 74.

³⁶ Відділ рукописних фондів та текстології Інституту української літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України. Ф. 183. Оп. 1. Спр. 568.

The purpose of this article is to analyze one of the important components of the source database in the study of the historiographic process on the territory of Southern Ukraine in the second half of XIX and early XX centuries: personal archival fonds of South Ukrainian historians. Systematization and further research of sources of these collections in various contexts is a promising direction of historiography, source study, and archeography.

Key words: historiographic process; South Ukrainian; historians; personal archival fond.